

Особливості композиційної структури українських пам'яток XIV–XV століть

Резюме. У статті проаналізовано особливості побудови українсько-молдавських грамот XIV–XV століття, зазначено, що у їх структурі відображена багатомісрна традиція укладання ділових документів. В основі їх композиції лежить латинський зразок, успадкований від королівських канцелярій, напр. канцелярії Коломана (Кальмана) і Андрія (Ендре) III у Галичині, тобто ця традиція могла бути завнесена від угорських писарів. На конкретних прикладах представлено характерні елементи початкового та кінцевого прототипа, а також традиційні формули українсько-молдавських грамот, які використовували писарі в документах, записаних під диктовку логофета.

Ключові слова: пам'ятки XIV–XV століття, українсько-молдавські грамоти, структура грамот, початкові та кінцеві прототипи, канцлер (логофет), писар (дяк).

Rezümé. A XIV–XV. századi ukrán-moldvai oklevelek szerkezetüket tekintve több éves tradícióval rendelkeznek. Jellemző rájuk a kezdő és végző részeknél a hagyományos formulák használata. Az ukrán-moldvai oklevelek latin mintára íródtak, amelyeket Kálmán és III. Endre király udvari galíciái kancelláriáktól vehették át, és ez a hagyományt és tudás a magyar írnokok segítségével jutott el a Moldvai fejedelemség területére. Példákkal illusztrálva bemutattuk az oklevelek fő- és mellékrészeit, amelyeket az oklevél típusának megfelelően használtak a kancellárok az ukrán-moldvai oklevelekben. **Kulcsszavak:** a XIV–XV. századi nyelvemlékek, ukrán-moldvai oklevelek, szerkezeti felépítésük, fő- és mellékrészek, írnokok, kancellárok.

Abstract. In terms of structure the Ukrainian-Moldovan diplomas of the XIV–XV c. have a long tradition. One of their peculiar features is the use of traditional formulae in the initial and final parts. The Ukrainian-Moldovan diplomas were written according to the Latin model, which were issued by the court chancellery of King Kálmán and King Endre III of Galicia, while this tradition and knowledge became known in the Moldovan principality owing to the Hungarian clerks. In the study the main parts and addenda of the diplomas illustrated with examples are presented, as used by the Chancellors in the Ukrainian-Moldovan diplomas according to the type of diploma. **Keywords:** language legacy of the XIV–XV c., Ukrainian-Moldovan diplomas, their structure, main parts, addenda, clerks, chancellors.

Дослідження українських писемних пам'яток XIV–XV століть є досить актуальним у сучасному мовознавстві, оскільки дозволяє простежити особливості формування фонетичної та граматичної системи української мови. Ділові пам'ятки цього періоду містять також багатий ілюстративний матеріал для побудови чіткої схеми розвитку української мови. Велику увагу мовознавці приділяли вивченню мови пам'яток – відповідних стилів і жанрів. "Писемні пам'ятки, як стверджував С.П. Бевзенко, – одне з найдавніших джерел пізнання історії мови, тому вивчення їх мови привернуло до себе пильну увагу

* Доцент, Ніредьгазький університет, Кафедра української мови та культури. * Főiskolai docens, Níregyházi Egyetem, Ukrán Nyelv és Kultúra Intézeti Tanszék. * University of Níregyháza, Department of Ukrainian Language and Culture, Associate Professor. stefuca.viktoria@nye.hu

вчених одразу після зародження порівняльно-історичного мовознавства. Особливого розмаху вивчення мови пам'яток набрало з середини ХІХ ст., зокрема в другій його половині, та на початку ХХ ст., коли масово готувалися до друку й видавалися староруські й староукраїнські пам'ятки" (Бевзенко 1991: 160).

Нашу увагу привернули українські грамоти, написані на території Молдавського князівства, як пам'ятки історії мови, що мають свої специфічні особливості. Мовознавці досліджували різні особливості українських ділових пам'яток ХІV-ХV ст., зокрема такі як: М.А. Жовтобрюх, У.Я. Єдлінська, М.М. Пешак; В. Ярошенко, Л. Коломієць, І. Свенціцький, М. Станівський, М. Антошин, Л. Веневцева. Не менше уваги приділено також особливостям структури пам'яток ділового стилю ХІV-ХV століть.

Українсько-молдавські грамоти мають цінність не тільки для вивчення історії мови, а й політичного устрою, соціально-економічних відносин, топонімії, антропонімії, культури, офіційної мови, яка була також пов'язана з мовою сьогодення.

В українсько-молдавських грамот був латинський зразок щодо написання офіційних документів. Можна зробити припущення, що латинський зразок, структура українсько-молдавських грамот була успадкована від королівських канцелярій, напр. канцелярії Коломана (Кальмана) і Андрія (Ендре) ІІІ у Галичині, тобто ця традиція могла потрапити від угорських писарів.

Надалі в стислому варіанті проаналізуємо основні та допоміжні розділи побудови українсько-молдавських грамот, використовуючи працю *Kőfalvi Tamás – Makk Ferenc: Forrástani ismeretek történelemből*. Кожна грамота складалася з трьох основних розділів:

1. Protocollum – Вступ.

- invocatio – Благання.
- словесне: ім'я Господнє ... , від імені Святої Трійці,
- символічне: хрест або символ Христа, монограма.
- intitlatio – Самоназвання.
- inscriptio/adresse – Кому належить грамота.
- salutatio – Привітання.

2. Contextus – Текст.

- arenga – Гасло, кліше, що складається з концептуальної заяви загальної мудрості, яка пов'язана зі змістом.
- promulgatio – Публікації, розкриття, з підвищенням обов'язків про всіх і кожного, хто хоче отримати зміст грамоти до уваги.
- narratio – Оповідь-зміст – описує історію, яка спричинилася до створення грамоти.
- dispositio – Надання – найважливіший елемент правового акту.
- clausulae (praescriptiva, prohibitiva, derogativa, evictionis) – Клаузули – закликає дотримуватися умов грамоти.

- sanctio (anathema/spiritualis, poena/temporalis) – Санкція – для людини, яка не відповідає положенням (духовного і фізичного покарання).
 - corroboratio – Підтвердження – яким чином сертифікована грамота.
3. Eschatocollum – Закінчення.
- subscriptiones – Підписи
 - datatio (datum/actum) – Дата.
 - series testimonium / series dignitatum – Свідки.
 - apprecatio – Зазвичай, слово „амінь” (Kófalvi–Makk 2007: 98–100).

Усі грамоти мали таку основну структуру, але не завжди використовувались усі підрозділи.

Наведемо декілька прикладів інших випадків, які було виявлені у процесі роботи. Кожна грамота починалась із формули благання, яке могло бути символічне, словесне або символічно-словесне. Для українських грамот XIV-XV століття, як зазначає У.Я. Єдлінська (Єдлінська 1964: 82–83), одним із характерних елементів початкового протоколу було сакраментальне звернення до Святої Трійці або Бога. Дослідниця підкреслює, що жодних закономірностей у його вживанні – чи то дарча грамота, чи грамота купівлі-продажу, чи вкладна грамота та ін. – не було. Пізніше (XVII ст.) така форма звернення стала традиційним елементом заповітів.

Нерідко вживаються такі початкові формули:

(\$)milost6[box6e[mQ5 ste9an voevoda, gospodar= Zemli moldavskoi, Znamenito ;inim is sim listom nawim v=s\m kto nai v=3rit il6 ego ;t8;i 8slQ5wit... (1443 р.).

Але трапляються дуже часто і винятки, коли на початку грамоти вже подається перелік свідків, наприклад:

\$ m'5 aleGandr= voevoda, gospodarQ Zemli mo(l)davskoi i tix= m'5 il6aw= voevoda, sn= aleGandra voevod'5, gospodarA Zemli mo(l)davskoi i m'5 boAre gospodarA nawego aleGandra voevod'5, pa(n) mihailo dorogI(n)sk'5i, pa(n) va(n) dvornik=, pa(n) gri(n)ko, pa(n) negra, pa(n) dragI(w), pa(n) xIrx=, pa(n) vi(l);A, pa(n) wa(n)dro, pa(n) mIdri(;);ka, pa(n) il6a(w), pa(n) po(p)wa, pa(n) nestA(k), pa(n) da(n), pa(n) isai, pa(n) sta(n), pa(n) sta(n) br=li; i bra(t) ego vana, pa(n) kr(s) t\, pa(n) `priwa(k), pa(n) damakI(w), pa(n) lacko bo(c) i brat ego mikluw=, pa(n) ivan'5(w), pa(n) na(n) vana, pa(n) pre;elni(k), pa(n) bIdI(l), pa(n) ;I(r)ba, pa(n) iva(n) d\tko, pa(n) vana po(r)ka, pa(n) ko(r)la(t), pa(n) qe9a(n) stravi(;); i brat ego xI(r)x=, pa(n) u(n)kl'ta i bra(t) ego tatomi(r), pa(n) miklu(w), pa(n) bogda(n), pa(n) Aki(m) kal6Anovi(;);, pa(n) goraec= i bra(t) ego stanisla(v), pa(n) br=li(;);ka, pa(n) dragomi(r) vrani(;);, pa(n) ho(d)ko i bra(t) ego leva, pa(n) bori(s) gol'vat'5, pa(n) bori(s) braevi(;);, pa(n) da(n);I(l) xIli(;);, pa(n) stroiwo(r) dr8xa, stanisla(v) miliwev=, bo(b) `priwa(k), lacko posa(d)ni(k), gIdi(;);, dImitr= badevi(;);, usi velici i mal6i, Znaemo ;ini(m) si(m) nawi(m) listo(m) kax(d)omI, ktokoli na(n) u3ri(t) ili usl'5wi(t) ego ;tI;... (1421 р., 13 грудня).

Така практика переліку свідків зустрічається в королівських дарчих грамотах, коли особисті імена не вказані в заключній частині грамоти, а навпаки – на початку документа. Після вступної частини слідує з усіма подробицями та умовами, пояснення, незважаючи на те, яка це грамота – дарча, межова або розмежувальна, купча або вкладна – вказані точні дані укладача і суть офіційного документа. Напр.:

tot= istinnQ5i bol\rin= naw= \v\rb6i pa(n) mihailo dorog8nskQ5 sl8xi(l) stopo;ivwem8 `cu nawemu pravo[i \v\rno[sluxbo[, a dne(s) sl8xit= nam= pravo[i \v\rno[sl8xbo[. t\m= mQ5 vid\vwi ego pravo[i \v\rno[sl8xbo[do na(s) xalovali esmi ego osobno[nawe[ml(s)ti[i dali esmi emu i ponovili esmi i potverdili sela ego i privil6e exe mu e(st) dal= stopo;ivwego rodite(l) na(w), na im\ selo kindi(i) ci i selo g\rc\ na protA, u pe;alova selo pe;alovci i selo ugrinovci i selo usta(v) i selo na rokitna, eqe gde bi(l) dragomir= m=ndri;in=, eqe selo koteleva i selo mil6/ novci, eqe selo gde wi3ko bi(l), eqe selo linovci... (1437 p.).

У заключній частині грамоти йшли без підпису імен, але також зустрічаються вказівки на княжий титул і перерахування імен свідків чи духовних осіб, які були присутні при укладанні, або осіб, які писали акти: a na to e(st) \v\ra vQ5wepisannago g(s)va mi il6i voevodQ5 i \v\ra brata g(s)vami ste9ana voevodQ5 i \v\ra sna g(s)vami romana i \v\ra v=s\h= d\tei nawi(h), \v\ra pana x8rxa 9ratokska i d\tei ego, \v\ra pana vQ5l;i, \v\ra pana isa6i, \v\ra pana petra g8di;a dvornika, \v\ra pana stana bQ5rli;a, \v\ra pana mihaila popwi i d\tei ego, \v\ra pana qe9ula xum=tati;a i brata ego pana mQ5ndri, \v\ra pana dumQ5 limb=dol;evi;a i brata ego pana mir;i, \v\ra pana la3ora i brata ego pana stan;ula postelnika, b\ra pana p6atrQ5 i d\tei ego, \v\ra pana dumQ5 dvornika i d\tei ego, \v\ra pana vitolta i d\tei ego, \v\ra pana 9Q5r=va i d\tei ego, \v\ra pana b=lowa ;awnika, \v\ra pana berend\ stolnika, \v\ra pana manoila gr=;ina, \v\ra pana il6awa spatar\, \v\ra pana stan;8la komisa i \v\ra v=s\h= bo/r= nawih= moldavskQ5(h) velikQ5(h) i malQ5(h) (1437 p.).

У заключній частині деяких грамот міститься і додаткова інформація про розпорядження після смерті князя. Напр.:

a po nawem= xivot\ kogo b= i3bere(t) gospodarem= bQ5ti u nawei 3emli moldavskoi ili `(t) brat6i <nawi(h) ili> `(t) d\tei nawi(h) ili b8(d) kto `(t) nawgo plemene, tot= bQ5 emu neporuwil= nawego daan6a, ali bQ5 emu utverdi(l) i ukr\ pil= 3a nuxe dali esmi em8 3a ego \v\rnu[i pravu[sl8xbu (1437 p.).

Або наприклад:

a m'5 imie(m) `to(m) mo(l);ati. a m'5 boAre 3emli mo(l)davskoi na verhI lista po imeni poHani /ko istci i r\koim\ sl[bIem'5 i rI;im'5 pri nawei ;ti i pri hr(s)t6/nskoi viri, i(x) na(w) gospoda(r) aleGandr= voevoda, gospoda(r) 3emli mo(l)dvskoi, a po ne(m) bIdIqei im\[(t) po(l)niti i m'5 sIIg'5 ih= vohI psan6i u se(m) listi (1421 p.).

Найчастіше посмертні розпорядження князя знаходимо в дарчих, підтвердних грамотах:

a po newem= xivot\ kto b8det= gospodar= nawei 3emli ili `(t) d\tei nawi(h) ili `(t) nawego plemeni ili `(t) kogo b= i3beret= b'5ti to(t) qob'5 nepor8wil= nawego danба ali qob'5 im= utvr=dil= i ukr\pil= <3>anIxe dali esmy em8 i potvr=dili 3a ego prav8[i v\rn8[sl8xb8 (1431 р.).

Часто в грамотах зустрічаються і князівські погрози тим, хто може порушити його посмертну волю, напр.:

a kto ne bude(t) posljwen= nawem8 povel'n6[i 3apisj, to(t) imaet= b'5ti po(d) velikoi ka3ni g(s)va mi (1435 р.).

У грамотах хрести і печатки служили замість особистих підписів. Печатки були металеві (свинцеві, срібні та ін) і різного кольору воскові (жовті, червоні, чорні). Про це окремо свідчать різні праці Олега Однороженка (2008 /а; 2008 /б), (2009) та Олександра Огуя (1996).

Напр.:

a na potve(r)xenбі toi re; i k semI listI re; Ati nawi esmo privisili (1421 р.).

Літочислення в молдавських грамотах, як і у греків та інших народів, велось «від створення світу», тобто від 5508 року до н.е. Отже, відповідно від зазначеної дати за сучасним літочисленням потрібно відняти 5508. Часто в досліджуваних документах зустрічаються позначки місяця, числа і вказівки на місце написання грамоти. Напр.:

pi(s) 8 so(;)\ v\ lt` ĪciĪ se(p) kv (1448 р.).

Також виявлено кілька випадків, де дати написані буквено. Напр.:

u nawemQ gorod\ u so;av\ u l'ta westo ;isa;ie c+ i a+. misAcA noAbrA u i6 den (1393р.).

Іншою важливою відмінністю молдавських порядків була наявність у Молдавському князівстві централізованих канцелярій. Коли в приватних і княжих молдавських грамотах публічно-правового характеру ім'я писаря згадується, в українсько-молдавських грамотах інформація про осіб міститься зазвичай у двох заключних частинах:

- у підтвердженні (согговоратіо), де йдеться про розпорядження господаря: писати текст грамоти і привісити до неї печатки;
- у кінці (eschatocollum), де повідомляється ім'я писаря.

У деяких грамотах зустрічається інформація про писаря. Наприклад, зазначено повне ім'я писаря (дяка), який писав грамоту, але в більшості випадків вказується тільки ім'я канцлера (логофета). Прикріплення печаток при видачі грамоти було завданням логофета, який у німецьких перекладах молдавських грамот перекладається як «*kancler*». Написанням тексту займався писар, часто в заключній частині грамот зустрічаються формули «писати» і «нашу печатку» до неї «прів'єситі», можливо писар писав грамоти під диктовку логофета.

Наступна таблиця вказує на імена канцлера та ім'я писаря (дяка).

Дата написання грамоти	Ім'я канцлера	Ім'я писаря (дяка)
1. 1400 р., 29 червня		vel\li esm'5 /ckovi priv\siti pe;at' naw8
2. 1411 р., 28 червня,	bratA[logo-etl	vel\li esm'5 pan8 tamawevi priv\ siti pe;at' naw8
3. 1433 р., 3 листопада	n\goevi logo-et8	
4. 1433 р., 16 листопада	n\goevi logo-etou	pisal do(n);= gramatik=
5. 1434 р., 8 жовтня	pan8 n\goevi logo-et8	oa<n;>a gramati(k) pi(s)
6. 1435 р., 30 березня	panj n\goi logo-etj	
7. 1435 р., 1 вересня	panl dinis8 logo-et8,	pisa /kl(w) pisar=
8. 1436 р., 13 червня	pan8 `an;evi logo-et8	ocel' pi(s)
9. 1438 р., 5 березня		mihj(l) pi(s)
10. 1439 р., 30 липня	panj simonj logo9etj	mihjl= gramatik= pisa
11. 1442 р., 5 квітня	pan8 kosti logo-et8	pi(s) pawko
12. 1443р. 8 червня	panj simonj logo-etj	anca pi(s)
13. 1445 р., 8 серпня	panu mihail8 logo-etu	pi(s) il6aw=
14. 1448 р., 22 вересня		l8ci d6Akj, pisa(t)
15. 1449 р., 3 серпня	mihailj logo9etj	anca pisa
16. 1451 р., 31 липня	pan8, petr8 logo-ctu	pi(s) solomo(i)
17. 1452 р., 12 серпня	panj, mahail8 logofet8	pi(s), petr= ardanovi(;),
18. 1453 р., 26 січня	mihail(j) logo-et8	<pisa gi>dio(n)
19. 1458 р., 26 жовтня	pan8 dobrul8 logo9et8	pisa ше98l
20. 1459 р., 12 червня	pan8 dobr8l8 logo-et8	pis(a) v8lpaw=
21. 1466 р., 8 грудня	Bojarynu Panu Dobrulu Legofetu pysaty	
22. 1470р., 28 травня	panu tomA logo9etu	pisa il\
23. 1471 р. 24 жовтня	pan8 tom\ l' g' -et8	pis(a) stecko diAk'
24. 1479 р., 29 квітня	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) bor;a
25. 1481 р., 23 серпня	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) 5`n,brat l8;in,
26. 1487 р.	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal koste
27. 1487 р., 7 жовтня	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) toader
28. 1487 р., 1 листопада <i>A</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) toaderQ
29. 1487 р., 1 листопада <i>B</i>	panu t=8t8l8 logo9et8	{pisa} toaderQ
30. 1487 р., 9 жовтня <i>A</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) 5`n
31. 1487 р., 9 жовтня <i>B</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) toader
32. 1488 р. <i>A</i>	pan8 t=8t8l8	
33. 1488 р. <i>B</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) 5`n
34. 1490, 18 січня	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pis(a) aleGa
35. 1491 р., 17 січня	pan8 t=ut8l8 logo9et8	pis(a) 5`n
36. 1491 р., 26 лютого	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal toader d6/k
37. 1493 р., 5 березня	x8pan8 t=ut8l8 logo9et8	pisal aleGa d6/k
38. 1493 р., 4 листопада	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal m=t6a {w}
39. 1494 р., 27 лютого	pan8 t=8t8l8 laga9et8	pis(a) m=t6 {aw}
40. 1494 р., 11 березня <i>A</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal m=t6/w
41. 1494 р., 11 березня <i>B</i>	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal m=t6/wQ
42. 1495 р., 17 січня	xupanu t=utulu logo9etu	pisal aleGa
43. 1495 р., 22 січня <i>A</i>	xupanu t=utul8 logo9etu	pisal aleGa
44. 1495 р., 22 січня <i>B</i>	xupanu t=utul8 logo9etu	pisal m=tei
45. 1495 р., 4 лютого	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal m=tei
46. 1495 р., 13 березня	pan8 t=8t8l8 logo9etu	pis(a) m=t6i (Sic - m=tei)
47. 1499 р., 20 листопада	pan8 t=utulovi logo9et8	pisal wandr8 kr=xevi;
48. 1499р., 26 листопада	pan8 t=8t8l8 logo9et8	pisal m=tei
49. 1500 р., 22 березня	pan8 t=ut8l8 logo9etu	pisal [m=tei]

Слід розрізняти грамоти, які були написані писарями (навіть вказані їх імена), у яких рідна мова була або українська, або молдавська, а також (останніх легко розпізнати за численними допустимими помилками у грамотах у відмінюванні). Але трапляються й труднощі у визначенні мови, яка була рідною для писаря. Невідомо чи була українська (руська) мова для нього рідною материнською мовою, чи він її вивчив для роботи. Припустимо, що українська (руська) мова була для нього рідною, то з дотриманням українських норм та письма, в грамотах можна знайти більшу свободу у відтворенні багатьох рис розмовної української мови, а якщо українську (руську) мову він вивчив, то знаходимо, окрім дотриманих правил, більше фактів рідної материнської мови писаря. Виходячи з цього, ми можемо знайти і вивчити більше прикладів про різні запозичення.

Ділові документи мають свої багатовікові традиції побудови – характерні для них елементи початкового та кінцевого прототипа, а також традиційні формули. Зміни, якщо й трапляються, найчастіше спричинені суб'єктивними особливостями: рівнем грамотності писаря; діалектними особливостями; суспільним становищем особи, яка щось придбала чи продала, і від цього певною мірою залежав і вибір побудови ділового документа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Bogdan I.: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I–II. București, 1913.
2. Costășchescu M.: *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol I– II, Iași, 1931–1932.
3. Ion-Lăzărescu-Ionescu, L.: *Documente privind Istoria României XIV, XV*. Moldova, vol I. București, 1954.
4. Moldvai csángó-magyar okmánytár = Documenta Hungarorum in Moldavia: 1467 – 1706 / gyűjt., sajtó alá rend. Benda Kálmán et al., szerk., bev., tanulmányt és a jegyzeteket írta Benda Kálmán, 2003.

Наукова література

1. БЕВЗЕНКО, С.П.: *Історія українського мовознавства*. Історія вивчення української мови: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1991.
2. ЄДЛІНСЬКА У.Я.: *Из спостережень над формою українських грамот XIV–XV ст.* // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Наукова думка, – Т. VI, 1964.
3. KŐFALVI TAMÁS – MAKK FERENC: *Forrástani ismeretek történelemből*. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításhoz. Budapest, 2007.
4. ОГУЙ О.: *Розвиток монетно лічильної системи в Молдові та Буковині у XIV–XIX ст.* / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. ССXL. Львів, 2000.
5. ОДНОРОЖЕНКО О.: *Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст.* Харків, 2008.
6. ОДНОРОЖЕНКО О.: *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XV ст.* Харків, 2008.

7. ОДНОРОЖЕНКО О.: *Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.* Харків, 2009.
8. ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст., т. I – II. Київ, 1977–1978.